

HANNES GRANDITS, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023., 475 str.

Knjiga *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* prijevod je djela koje je izvorno objavljeno 2020. godine u nakladi kuće Routledge iz Londona pod naslovom *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*. Knjigu autora Hannesa Granditsa na bosanski jezik prevela je Senada Kreso. Izdavač knjige je Udruženje za modernu historiju, a knjiga je izdana u Sarajevu 2023. godine. Strukturu prijevoda čine *Sadržaj* (str. 5), *liste Ilustracija, tabela i mapa* (str. 6-7), *Napomene o jeziku, transliteraciji i toponimima* (str. 9-11), *Zahvale* (str. 12-16), *Uvod* (str. 17-37), *Zaključak* (str. 393-400), *popis Izvora i bibliografije* (str. 401-458), *Indeks imena* (str. 459-466), *Indeks geografskih pojmova* (str. 467-475) te osnovni sadržaj knjige podijeljen u sedam poglavlja, koja se dublje dijele na više potpoglavlja.

Prva dva poglavlja knjige obrađuju godine neposredno prije izbijanja Velike istočne krize. Sadržaj prvoga poglavlja, koje je Grandits naslovio *Građanstvo, seljaštvo i reformirano društvo u osmanskoj Bosni* (str. 39-85), kratka je sinteza tematike koju je autor ranije detaljno obradio u knjizi *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu* (Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.). Tu se autor bavi uspjesima i neuspjesima provedbe tanzimatskih reformi u Bosanskom ejaletu/vilajetu. Ustrojavanje novih redovitih i rezervnih vojnih postrojbi i nakon reformi uključivalo je samo muslimansku populaciju, dok su nemuslimani opterećeni većim porezima umjesto vojne službe. Intenzivirana je gradnja crkava i samostana te popratnih konfesionalnih škola, a pojavile su se i prve državne sekularne škole koje su ipak bile ograničene popularnosti. Liberalizacija trgovine, do koje je došlo pod pritiskom kapitalističkih silnica iz europskih velesila, utjecala je na pojavu nove trgovačke, uglavnom pravoslavne, građanske elite te na razvoj cestovne i željezničke infrastrukture. Kodifikacija agrarnih prava nije olakšala porezna davanja seljačkih masa, ali je omogućila sigurnost imovine čifčija i raširenu gradnju kuća. Uz to, nove kršćanske trgovačke elite i seoski knezovi uključeni su u reformirani sustav ubiranja državnih poreza, umjesto muslimanskih spahija, ali se pitanje oporezivanja, zbog nemogućnosti

provedbe svih reformskih težnji, vratilo na stariji mehanizam otkupa. Reformama upravnog aparata stvorena su savjetodavna vijeća na lokalnoj i regionalnoj razini koja su uključivala brojne nemuslimanske uglednike. Vojne, upravne i porezne reforme oduzele su brojne ingerencije iz ruku lokalne begovske klase, a politizacija nemuslimana i osnažen utjecaj konzularnih predstavnika europskih velesila utjecali su na promjene u tradicionalnim odnosima lojalnosti. Iako su reforme ugrozile postojeće odnose moći i društvenu hijerarhiju, Grandits naglašava da je društveno-politička situacija u Bosanskom vilajetu sve do 1875. godine bila relativno stabilna. Tim pitanjem bavi se u drugom poglavlju knjige naslovljenom *Održavanje stabilnosti u Bosanskom vilajetu u burnim političkim vremenima* (str. 87-133). Autor navodi da su krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina politički nemiri bili puno izraženiji i ozbiljniji u susjednim zemljama, nego u samom Bosanskom vilajetu u kojemu su iskazi nelojalnosti prema sultanu bili endemska pojava. Kneževina Srbija bila je opterećena borbama za prijestolje i suprotstavljenim idejama apsolutista i ustavobranitelja, pogranični sukobi na teritorijima između Crne Gore i habsburške Boke kotorske bili su na rubu eskalacije, dok su stabilnost Habsburške Monarhije ugrožavale suprotstavljene nacionalne težnje, Austro-ugarska nagodba te pitanje disolucije Vojne Krajine. Iako je nacionalistički diskurs polako prodirao i na teritorij Bosanskoga vilajeta, revolucionarne i separatističke ideje iskazivali su samo pojedinci koje je osmanska vlast mogla lako neutralizirati. Panslavenske, jugoslavenske ili velikosrpske ideje, koje su podržavali različiti politički akteri iz Kneževine Srbije ili ruski diplomati, sve do 1875. godine bile su marginalna i ne pretjerano opasna pojava u Bosni i Hercegovini. Nestabilnost u vilajetu prouzrokovala je tek globalna kriza kapitalizma i burzovni krah iz 1873. godine, koji su doveli do povlačenja investicija i zajmova Osmanskom Carstvu, a potom i do nemogućnosti otplate državnih kredita, kašnjenja plaća državnim službenicima i u konačnici do povećanja poreznog opterećenja stanovništva. Tek je bankrot osmanske države predstavljao nagovještaj raspada sultanove vlasti u najzapadnijim provincijama Carstva.

Treće poglavlje, *Kriza na osmansko-crnogorskoj granici eskalira i izmiče kontroli (1874/1875)* (str. 135-188), obrađuje početnu, bosanskohercegovačku fazu Istočne krize. Grandits piše o tome kako su slabe žetve iz 1873. i 1874. godine dovele do nezadovoljstva seoskoga

stanovništva, kojemu su tih godina povećana i državna potraživanja zbog nelikvidne fiskalne situacije. Troškovi skupih modernizacijskih reformi te nedaće prezaduženog Carstva pale su "po leđima" težaka. Zbog toga su učestali sukobi između seljaštva s jedne te predstavnika osmanske lokalne administracije i sakupljača poreza s druge strane, a bili su posebno izraženi u pograničnim dijelovima istočne Hercegovine gdje je već postojala dva desetljeća duga tradicija buna i ustanaka uz podršku Crne Gore. Grandits Hercegovački ustanak iz 1875. godine ne izdvaja kao poseban i izvanredan fenomen, nego ga postavlja u kontinuitet niza nemira koje je zahvaćalo pravoslavno stanovništvo istočne Hercegovine još od 1850-ih godina, a koji su ponovno intenzivirani od ljeta 1874. zbog slabih žetvi i teških poreznih opterećenja. S obzirom na takav pristup, autor kao početak Istočne krize uzima Nevesinjsku pušku iz srpnja 1875., dok pobunu katolika, koji su se u lipnju podigli na ustanak kod Gabele, spominje tek marginalno. Prema Granditsu, ustanak katolika je tek posljedica komešanja pravoslavnoga stanovništva koje je s prekidima trajalo kroz ljeto 1874. i proljeće 1875. godine. Autor naglašava da uzroci ustanka nisu nacionalističke "oslobodilačke" prirode, nego isključivo socio-ekonomski te da pokretači pobune nisu imali jasno razrađen politički program, ideološki cilj niti organiziranu strukturu. Ideologizaciju ustanka, ali i njegovo širenje i dugotrajno održavanje, omogućili su tek poslije različiti, uglavnom međusobno suprotstavljeni čimbenici kao što su: podrška Crne Gore i Kneževine Srbije kroz naoružanje, financiranje, pružanje utočišta ustanicima i izbjeglicama te slanje političkih agenata; organizacija odbora pomoći diljem Europe, a ponajviše u Dalmaciji i Vojnoj krajini; panslavenske i jugoslavenske težnje raznih nacionalista, a posebno hrvatskih narodnjaka; intervencije diplomata velikih sila; dobrovoljne akcije revolucionarnih liberala kao što su talijanski Garibaldiisti te senzacionalistički islamofobni tisak međunarodnih novinara.

U četvrtom poglavlju naslovljenu *Nastojanja na povratku izbjeglica i smirivanje situacije – i njihovo opstruiranje početkom 1876.* (str. 189-237), Grandits ističe mišljenje da je najvažniji problem koji je proistekao iz Hercegovačkoga ustanka bio pitanje izbjeglica. Na desetke tisuća kršćana izbjegli su iz ugroženih krajeva na teritorije susjednih država, u najvećoj mjeri na prostore Austro-Ugarske, pa su te zemlje zapale u teške financijske probleme zbog potrebe prehranjivanja

prenapućenoga ljudstva. S druge strane, na tisuće muslimana napustili su svoja sela i smjestili se u relativno sigurnije bosanskohercegovačke gradove. U takvim uvjetima brojni civili preminuli su zbog gladi i bolesti. Sve uključene sile bile su zainteresirane za povratak izbjeglica, dok su konstantne akcije ustanika i osvetničke reakcije muslimanskih milicija opstruirali provedbu toga plana. Autor smatra da je humanitarna kriza bila glavni motiv za smirivanje ustanka, čemu su težile diplomacije svih europskih velesila koje su Osmansko Carstvo nastojale primorati na davanje opće amnestije i uvođenje brojnih povlastica kršćanskim masama, ali do toga ipak nije došlo jer su Srbija i Crna Gora u proljeće 1876. godine objavili rat Osmanskom Carstvu. Izbijanje rata i niza ustanaka bugarskih seljaka pomaklo je žarište krize na istok.

Poglavlje *Rat kneževina i usvajanje Osmanskoga ustava* (str. 239-291) pozornost stavlja na širi međunarodni kontekst u kojem je situacija u Bosanskom vilajetu postala sporedna. Nakon što su bosanski ustanici proklamirali ujedinjenje Bosne sa Srbijom, a crnogorske trupe započele planirano zaposjedanje Hercegovine, u krizu se aktivnije uključila Austro-Ugarska koja je te pokrajine smatrala svojom interesnom sferom. Diktatom iz Beča crnogorski ratni ciljevi preorijentirani su na istok prema Skadarskom sandžaku, dok je habsburški režim zabranio djelovanje svih odbora pomoći i zatvorio granicu čija je propusnost do tada bila ključna za održavanje pograničnih ustaničkih trupa. Prosrpska i procrnogorska orijentacija većine pravoslavnih ustanika utjecala je na prekid latentne podrške ustanicima iz zemalja Dvojne Monarhije, dok su austro-ugarske snage pomogle osmanskim trupama u gušenju i internaciji određenih ustanika. Zbog toga je ustanak u Hercegovini i Bosni od ljeta 1876. gotovo zamro, a osmanski suverenitet je konsolidiran te je ostao neugrožen sve do Berlinskoga kongresa. U međuvremenu, ustanak u bugarskim pokrajinama doveo je do još masovnijih stradanja civila, migracija te posljedičnih diskusija o potrebi "humanitarne intervencije" u javnom i političkom diskursu europskih velesila. S druge strane, Crna Gora i Srbija su na terenu gubile rat, ali je Osmansko Carstvo pod pritiskom europskih sila pristalo na primirje i međunarodnu mirovnu konferenciju. Tijekom konferencije u Istanbulu u prosincu 1876. i siječnju 1877., osmanski sultan proklamirao je ustav kojim je Carstvo postalo parlamentarna monarhija. Najavljene su i brojne druge reforme s

ciljem pacifikacije ustaničkih krajeva i emancipacije nemuslimana, ali su zahtjevi predstavnika velesila ipak bili previše ponižavajući te su ugrožavali osmanski suverenitet pa je konferencija raspuštena bez rezultata.

Slijedi poglavlje *Bosanski vilajet tokom katastrofalnog rusko-osmanskog rata 1877./1878.* (str. 293-399). Nakon neuspjele mirovne konferencije, ratom izmorena Srbija brzo je pristala na separadni mir. Međutim, sazivanje osmanskoga parlamenta koje je popraćeno snažnim emotivnim iskazima osmanskoga patriotizma, lojalnosti sultanu i ponosnim težnjama za održavanjem suvereniteta, uz tvrdoglavu nepopustljivost crnogorskih pregovarača koje su ohrabrivali ruski diplomati s vlastitim imperijalnim težnjama, doveli su do nove eskalacije sukoba. U proljeće 1877. nastavljen je rat s Crnom Gorom, koja se zbog austro-ugarskih interesa nije mogla širiti na zapad unatoč svim ratnim uspjesima. Ustanak je u Bosni na kratko obnovljen, ali je ubrzo ugušen uz pomoć Austro-Ugarske. S druge strane, Rusija je objavila rat Osmanskom Carstvu i započela napredovanje na dunavsko-bugarskom i kavkaško-anadolskom frontu. Ovaj rat doveo je do još veće humanitarne krize, stradanja civila i raseljavanja na desetine tisuća muslimana. Međutim, izrazito islamofobnom europskom javnom mnijenju to više nije predstavljalo problem, dok su u središte pozornosti došli imperijalistički interesi velikih sila. Faza pacifikacije i održavanja Osmanskoga Carstva je završena, a započelo je razdoblje dijeljenja teritorija "Bolesnika na Bosporu", što je obrađeno u posljednjem poglavlju knjige naslovljenu *Stvaranje novog imperijalnog poretka na Istoku/u Bosanskom vilajetu* (str. 341-392). Grandits u ovome poglavlju obrađuje tijek ratnih djelovanja, nemire u Albaniji i sukobe s Crnom Gorom, ponovno uključivanje Srbije i konačnu rusku pobjedu. Rusko napredovanje zaustavljeno je tek britanskom intervencijom. Naime, britanska mornarica uplovila je u Mramorno more odlučna braniti morske tjesnace i osmansku prijestolnicu. Rusija je pristala na mirovne pregovore, a poraženo Osmansko Carstvo na ponižavajuće uvjete Sanstefanskoga mira. No, iako je rat završio, Istočna kriza i dalje je potrajala. Prevelike stečevine Ruskoga Carstva ugrozile su ravnotežu "Europskoga koncerta". Pitanja opstojnosti Osmanskoga Carstva ili prava njegovih kršćanskih stanovnika postala su sporedna, dok su interesi europskih imperija zauzeli položaj osnovnoga čimbenika oblikovanja političkih djelovanja. Berlinskim

kongresom u ljeto 1878. revidiran je Sanstefanski ugovor kako bi se očuvao mir i ravnoteža između velesila. Odlučivanje na kongresu teklo je po principu sagledavanja šire globalnije perspektive, odnosno zadovoljavanja interesa svake od šest uključenih europskih velesila. Rusija, Austro-Ugarska, Velika Britanija, Francuska, Italija i Njemačka odlučivale su o sudbini dotadašnjih osmanskih provincija, a u tim kalkulacijama odlučeno je da Austro-Ugarska preuzme upravu nad dotadašnjim Bosanskim vilajetom. U nastavku poglavlja Grandits obrađuje nemirne okolnosti uspostave nove vlasti, popraćene novim valom ustanaka i krvoprolića.

U konačnici, nakon čitanja knjige *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* može se zaključiti da raspad osmanske vlasti u Bosanskom vilajetu nije bio neizbježan i logičan ishod dugotrajnoga procesa raspada Osmanskoga Carstva. Reformirana osmanska administracija je tijekom cijeloga trajanja Istočne krize održavala stabilnu vlast u Bosni i Hercegovini, uz izuzetak uskoga pograničnog pojasa. Prekid osmanske vlasti nije izboren ustaničkom borbom, niti je bio posljedica urušavanja osmanske moći, nego produkt usklađivanja interesa europskih velesila. Također, hercegovački i bosanski ustanci nisu posljedica težnje nacionalno osviještenih naroda za "oslobođenjem" od sultanova jarma. Zapravo, lojalnost prema sultanu i njegovu Carstvu bila je široko rasprostranjena među bosanskohercegovačkim kršćanima u godinama prije, a opstajala je i tijekom godina krize. Nacionalističke interpretacije, skoro pa sveprisutne u starijoj historiografiji, tek su naknadno "obojile" ustanak bojama nacionalnih trobojnica. Uz to, politizacija, ideologizacija i nacionalizacija ustanika i civilnih kršćanskih masa uslijedila je tek nakon izbijanja krize, a bila je vođena različitim i često međusobno dijametralno suprotstavljenim interesima. Razvoj ustanka u takvim okolnostima bilo je skoro pa nemoguće kontrolirati. Grandits ukazuje na to koliko su uzroci, tijek i posljedice ovdje obrađene krize zapravo bili kompleksni i teško predvidljivi, a nikako neminovni i očekivani. Ova knjiga daje jasnu i smislenu širu perspektivu bosanskohercegovačke krize te sadržajno obrađuje ciljeve lokalnih uglednika i moćnika, brojnih ideologa i aktivista, strategije i interese regionalnih država i europskih imperijalnih velesila. Zbog toga je Granditsova knjiga nezaobilazna za proučavanje posljednjih godina osmanske vladavine u Bosanskom

vilajetu. Uz to, autorov jasan i jednostavan stil pisanja, smisljena i dobro organizirana struktura teksta, kao i obilje kratkih, tematski podijeljenih potpoglavlja, pojednostavljaju čitanje knjige i praćenje kompleksnoga tijeka ovdje obrađenih događaja.

Zvonimir Herceg